

Tarp tėvynės ir nežinomybės: Lietuvos dvasininkija Antrojo pasaulinio karo pabaigoje

Kan. teol. dr. **Kęstutis Žemaitis**

Vytauto Didžiojo universiteto Katalikų teologijos fakultetas

I ž a n g a

Tarp tėvynės ir nežinomybės. Tokioje padėtyje atsidūrė Lietuvos dvasininkija (kaip ir daugelis kitų Lietuvos piliečių) baigiantis Antrajam pasauliniam karui, sparčiai artėjant frontui ir antrajai sovietų okupacijai. Praėjus daugiau nei šešiasdešimčiai metų po lemtingųjų 1944 metų vasaros įvykių – dar kartą įvertinkime šių įvykių kontekste vyskupų ir kunigų pasitraukimą nuo savo ganomųjų ir atsakykime į klausimą: kas tai buvo – tremtis ar pabėgimas? Tuo labiau, kad šiandien tyrinėjami ir vertinami pokario, sovietų okupacijos laikotarpiai, tačiau mažai kas skiria laiko ir dėmesio lietuvių tremčiai į Vakarus 1944 metais. Tai buvo gana lemtingas metas ir Lietuvai, ir Katalikų bažnyčiai Lietuvoje. Norint atsakyti į minėtąjį klausimą, pirmiausiai reikia prisiminti vokiečių elgesį okupuotame krašte ir tai, kas buvo 1944 metų rugpjūtį Lietuvoje, ypač jos vakarinėje dalyje.

Trečiojo reicho politika Lietuvoje. Gerokai išvargintiems ir iškankintiems žmonėms pirmosios sovietų okupacijos metais nacių okupacija bent pačioje pradžioje atrodė teikianti daugiau vilčių. Vyskupai galėjo laisviau atlikti savo pareigas. Monsinjoras Vincas Bartuška prisimena, jog po žiauraus sovietų elgesio su Bažnyčia, naujųjų okupantų laikysena buvo tarsi „išvaduotojų. Žmonės džiaugėsi ir nesigailėjo, kad žlugo rusų režimas. Žmonėms buvo nuostabu, kad po brutalaus sovietų karių elgesio jie Vilkaviškio katedroje derliaus šventės metu matė

aukštus vokiečių karininkus, dalyvaujančius vyskupo A. Karoso aukojamose mišiose“¹. Prelatas Ladas Tulaba prisiminimų knygoje „Nuo Dusios iki Tiberio“ rašo: „Vokiečiams užėmus Lietuvą, prasidėjo naujas gyvenimas civilinėje ir religinėje srityse. Žinojome nacionalsocialistų priešingą laikyseną K. Bažnyčios atžvilgiu. Episkopatas taigi rūpinosi tuo, kad būtų atstatyti Bažnyčios gyvenimai bei veikla į prieš bolševikų okupaciją buvusią padėtį. Pirmoje eilėje buvo atkurtos visos anksčiau veikusios seminarijos: Kaune, Vilniuje, Vilkaviškyje² ir Telšiuose“³. Pradėjo laisvai veikti katalikų organizacijos, kurios sovietų okupacijos metu buvo draudžiamos, tačiau jų įtaka visuomenei visgi jau nebebuvo didelė. Katalikų spauda neturėjo pakankamai gerų sąlygų, nes viskas buvo nacių kontroliuojama. Kunigai vėl galėjo laisvai vykdyti pastoraciją. Netrūko pašaukimų kunigybei. Tačiau greitai atsiskleidė tikrasis naujų okupantų veidas: prasidėjo žydų persekiojimai, žudymai, lietuvių areštai, konclageriai, lenkų persekiojimai Vilniaus krašte. Gyventojai vokiečių elgesį išgyveno skaudžiai, nes greitai pajuto kad „vokiečių civilinė valdžia atėjo į Lietuvą su valdančios rasės ideologija...“⁴

Situacija greitai pasikeitė 1944 m. vasarą. Fronto linija kraštą padalino pusiau: nuo Žemaitijos iki Vilkaviškio ši mirties linija didžiule savo jėga griovė ir naikino visa, kas tik pasitaikė jos kelyje. Vietiniai gyventojai atsidadė nežinioje. Jie buvo tarp didžiulių ir viena kitai žiaurumu nenusileidžiančių okupacijų. O ta baimė naikinti fronto banga jau buvo žinoma visiems Lietuvos gyventojams. Nemaža dalis iš jų nuo fronto grėsmės bėgo į Vakarų, buvo prievarta iškeldinami dėl karo veiksmų, kiti bėgo nuo grėsmingai besiantinančios naujos sovietų okupacijos. Tačiau toks vaizdas gali suklaidinti istoriką, kad žmonės traukėsi ne vien savo noru. Bepralaiminti vokiečių karinė valdžia propagandos sumetimais ragino ir netgi vertė vyskupus, kunigus, inteligentus ir paprastus ūkininkus trauktis į Vokietiją⁵. Kam to reikėjo? Tai

¹ Bartuška V., Vilkaviškio vyskupija nacių okupacijos laiku, Marijampolė, 2004 (rankraštis, autoriaus asmeninis archyvas), p. 1–2.

² Vilkaviškio kunigų seminarijos dalis patalpų buvo kariuomenės užimtos.

³ Tulaba L., Nuo Dusios iki Tiberio, t. 1, Roma, 1993, p. 118.

⁴ Maldeikis P., Mykolas Krupavičius, Čikaga, 1975, p. 244.

⁵ Vokiečiai atsitraukdami susprogdino Alvisto ir Virbalio bažnyčias, kurios buvo netoli pasienio, turėjo aukštus bokštus, ir buvo manoma, kad rusų žvalgai iš jų gali stebėti fronto liniją.

buvo tarsi bandymas paslėpti didelius nusikaltimus, kaip Bažnyčios persekiojimas, areštai, konclageriai, žydų žudymai, sudarant įspūdį, kad sovietų okupacija Lietuvos žmonėms daug grėsmingesnė ir jie kuo greičiausiai traukiasi su vokiečių valdžia ir kariuomene, kaip jiems labiau priimtina ir pakenčiama. Naciai siekė tikslo: „...tegul pasaulyje susidaro opinija, kad daugelis šviesių žmonių bėga nuo rusų ieškodami prieglobsčio pas pralaiminčius nacių, juos laikydami padoresniais, humaniškesniais. <...> Čia yra daugelio tironų logika: tegul kiti apie juos galvoja geriau negu iš tikrųjų patys yra“⁶.

Grėsmingai artinantis frontui, gana dramatiškoje situacijoje atsidūrė daugelis Lietuvos gyventojų, o ypač vakarinės srities žmonės, kuriems gana greitai reikėjo spręsti savo likimą, nes ir naciai pasienyje buvo nekantresni ir grėsmingesni. Todėl ir Vilkaviškio vyskupijos kunigai atsidūrė kebliausioje padėtyje.

Apsisprendimas. Visuotinė panika buvo apėmusi ir kaimo, ir miesto žmones. Šiuos įvykius prisimena kunigas Juozapas Stankevičius, karo pabaigoje buvęs Kaune: „1944 m. liepos mėn. 1 d. prasidėjo masinis žmonių bėgimas iš Lietuvos. Žmonės bėgo į Vokietiją, gelbdamiesi, o vokiečiai, anksčiau ar vėliau, karą praloš. Kokią pagalbą gali suteikti tas, kuris pats griūva? Vokiečiai kol kas visokiais būdais rėmė lietuvių bėgimą. Žmonės pradėjo kreiptis patarimo ir pas mane. Šiandien buvo užėjusios dvi mano buvusios mokinės – seserys Bražėnaitės. Ir ką aš tokiais atvejais galiu patarti?! Daugelis savo daiktus krauna ir siunčia į kaimus. Gal ir man tai reikėtų padaryti? Ką išsiųsti? Jeigu reikės bėgti, ar tie daiktai kur nors išliks?!“⁷

Lietuvių istoriko Broniaus Kviklio Amerikoje surinktais ir paskelbtais duomenimis, 1944 m. iš Lietuvos pasitraukė gana daug kunigų. Vien tik Vilkaviškio vyskupija neteko daugiau nei 90 kunigų⁸. Iš Panevėžio vyskupijos pasitraukė kunigai Vytautas Balčiūnas, Jonas Burkus, Jonas Gasiūnas, Jonas Gutauskas, Feliksas Jokubauskas, Juozas Juozevičius, Fabijonas Kireilis, Leonas Lumas – Lukošius, Leonar-

⁶ Žemaitis K., Vyskupas Vincentas Brizgys ir jo likimas/ LKMA Metraštinis, t. 22, Vilnius, 2003, p. 172.

⁷ Stankevičius J., Mano gyvenimo kryžkelės, atsiminimai, Vilnius, 2002, p. 308.

⁸ Kviklys B., Lietuvos bažnyčios, Vilkaviškio vyskupija, Čikaga, 1982, p. 84.

Kauno arkivyskupas Juozapas Skvireckas. *Panevėžio vyskupijos kurijos archyvas.*

Kun. Jonas Gasiūnas, 1944 m. pasitraukęs į Vakarus. *Panevėžio vyskupijos kurijos archyvas.*

das Musteikis, Povilas Ragažinskas, Julius Benvenutas Ramanauskas, OFM, Albinas Spurgis, MIC, Adolfas Stašys, Antanas Treška – Traškevičius, Jonas Bičiūnas, Leonardas Gižinskas, Antanas Juška, Titas Narbutas, Jonas Petrėnas, Jonas Steponavičius, Antanas Šeštokas, Mykolas Vembrė⁹. 1944 m. iš Lietuvos pasitraukė Kauno arkivyskupas metropolitas Juozapas Skvireckas ir jo pagalbininkas vyskupas Vincentas Brizgys, iš Vilkaviškio vyskupijos vyskupas augziliaras Vincentas Padolskis¹⁰.

Kaipgi vyko tas „bėgimas“ iš Lietuvos? Šių įvykių aplinkybės bene aiškiausiai atskleidžia Kauno vyskupas augziliaras Vincentas Brizgys knygoje „Gyvenimo keliai“: „...Atvykę pas mane du gestapininkai parodė Rytų generalkomisaro Lohsė telegramą, kuria įsakoma evakuoti Lietuvos vyskopus. Vilnius jau rusų pusėje, su Panevėžiu jau

⁹ Kviklys B., Lietuvos bažnyčios, Panevėžio vyskupija, Čikaga, 1984, p. 507–516.

¹⁰ Vilniaus arkivyskupui Romualdai Jalbžykovskiui, kaip nukentėjusiam nuonacių, po karo sovietų valdžia leido išvykti į Lenkiją (*aut. pastaba*).

nebuvo ryšio ir nežinau, kieno jis buvo, Vilkaviškis ir Telšiai gali dar palaukti, o mudu su arkivyskupu Skvirecku turime išvykti nedelsdami, nes Kaunas kiekvieną valandą gali atitekti rusams. Atsakaiu jiems, kad aš esu pasiruošęs išvykti į Kulautuvą ar ir toliau, kad mano rūbai nuvežti į Kulautuvą, o arkivyskupas nevažiuosias niekur. Jie man atsakė turį įsakymą mudu nuvežti į Eitkūnus ir ten perduoti vietos (Tilžės) gestapui. Patys parvežė iš Kulautuvos mano valizas (lagaminus – *aut. pastaba*), paliko Kaune iki ryt ryto. Antradienį, liepos 25 d., priešpiečiais atėję liepė tuojau ruoštis ir vykti su jais. Arkivyskupas užsirakino kambaryje ir atsisakė juos įsileisti. Aš patariau vokiečiams nevartoti fizinės jėgos, nes tai tik pakenks jiems patiems, o kaip nors susisiekti su savo viršininkais ir pranešti, kad arkivyskupas atsisakęs klausyti be fizinės jėgos¹¹. Tiesa, vyskupas Brizgys susitaikė su trėmimu ir galbūt neišnaudojo visų galimybių koku nors būdu išvengti tremties. Į Eitkūnus Vokietijoje, o vėliau į Vokietijos gilumą klasta ir prievarta išvežtas Kauno arkivyskupas metropolitas Juozapas Skvireckas¹².

Tremties gyvenimą patyręs kunigas Ladas Tulaba prisimena: „Mudu su vysk. Padolskiu galvojome vykti į Pajevonį, ramų provincijos kampelį, kur, tikėjomės, bus saugiau sulaukti naujos sovietų okupacijos“¹³. Pajevonys, netolima Vilkaviškio parapija, nuošali, esanti toliau nuo pagrindinio kelio į Eitkūnus, turėjo tapti kiek įmanoma ramesne laikina prieglauda nuo grėsmingai artėjančio fronto. Čia buvo tikimasi mažesnių kovų negu Vilkaviškyje, kuris turėjo tapti aršių kovų lauku. Tačiau sutikę vokiečius Pajevonio kryžkelėje buvo priversti sėsti į mašiną ir buvo nuvežti į Vokietiją¹⁴. L. Tulaba visgi pripažįsta, kad galimybę nepaklusti vokiečių karinei valdžiai turėjo ir jis, o gal ir kiti tremtiniai. Tulaba, pakeliui į Vokietiją laikinai apgyvendintas Lietuvos pasienio miestelio Kybartų klebonijoje, išgyveno gana sunkią dilemą: „Retai kada taip nuoširdžiai meldžiausi, prašydamas Dievo šviesos, ką daryti. Galėjau dar pasišalinti ir likti Lietuvoje. Kitaip reikėjo leisti į nežinią, rasti tremtiniu svetimam ir karo niokojamam krašte. Grįžau į kleboniją pasiryžęs sekti vyskupas. Tokia buvo Dievo valia. Likdami

¹¹ Brizgys V., *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 111.

¹² Ten pat, p. 309.

¹³ Tulaba L., *Nuo Dusios iki Tiberio*, p. 145.

¹⁴ Ten pat, p. 145–146.

Lietuvoje būtume tapę kankiniais. Bet Dievo planuose buvo, kad mes tarnautume lietuviškai išeivijai ir būtume naudingi Lietuvos Bažnyčiai ir Lietuvai, būdami svetur. Tik po daugel metų paaiškėjo, kodėl Dievo planuose buvo, kad mes ir tam tikras skaičius lietuvių kunigų atsirastume išeivijoje drauge su tūkstančiais lietuvių karo pabėgėlių¹⁵.

Besitraukiantys naciai dvasininkams taikė nevienodą prievartą. Įvykiai liudija, kad tas raginimas trauktis, peraugęs į reikalavimą, buvo didesnis frontui artėjant prie Lietuvos ir Vokietijos sienos. Štai vienas savęs neįvardinęs autorius prisiminimų apie vyskupą Kazimierą Paltaroką knygoje rašo: „1944 m. birželio mėn., artėjant frontui, kurijos sekretorius kun. Gasiūnas apsisprendė pasitraukti į Vakarų. Pasiūpinti reikalingų dokumentų išvyko į Kauną. Vokiečių pareigūnai jam siūlė parvežti leidimą ir vyskupui. Tačiau vyskupas, tai sužinojęs, atsakė, tardamas: „Nuo savo ganomųjų nepasitraukiu“¹⁶. Vyskupas Kazimieras Paltarokas liko Lietuvoje. Kanauninkas Petras Rauda, karo pabaigoje buvęs Utenos klebonu, prisimena šiek tiek nuosaikesnę vokiečių laikyseną kunigų pasitraukimo atžvilgiu: „Vokiečiai norintiems važiuoti į Vakarų nekludė, priešingai, – skatino ir bauginę gyventojus dėl būsimų žiaurumų. Kaimas nerodė noro pasitraukti iš savo krašto. Į Vakarų traukė valdininkai ir laisvos profesijos žmonės (samdomieji tarnautojai – *aut. pastaba*). Utenos komendantas buvo atvykęs pas mane pasiūlyti važiuoti į Vakarų. Net žadėjo priimti į savo mašiną. Jam pasakiau: „Kaip atrodytų kariškis, pasitraukdamas iš savo dalinio slėpdamasis nuo pavojaus? Mano parapijiečiai lieka čia, tai ir jų klebonas turi būti su jais“¹⁷. Kanauninkas Rauda prisimena, kas buvo po dviejų dienų: „Iš Vilniaus atbėgę žmonės pasakoja, kad Vilnius jau evakuojamas. Rytoj gal jau bus duotas įsakymas moterims ir vaikams pasitraukti iš Kauno. Pavakare vėl buvau išėjęs į miestą. Sumuštų vokiečių divizijų likučiai galvotrūkiškais bėga. Lietuviai, pakrikusiais veidais, slankioja gatvėmis ir ieško priemonių savo daiktams išvežti iš miesto“¹⁸. O jau liepos 4 dieną jis rašė: „Mūsų bažnyčios šv. Mišių patarnautojai jau

¹⁵ Ten pat, p. 146.

¹⁶ Paltarokas K, Panevėžys, 1998, p. 138 (Sudarytoja Regina Mazurienė).

¹⁷ Rauda P., Nesuprantami mums Tavo, Viešpatie, keliai, atsiminimai, Vilnius, 2000, p. 180.

¹⁸ Stankevičius J., Mano gyvenimo kryžkelės, atsiminimai, p. 309.

pabėgo. Nuo šios dienos tenka laikyti šv. Mišias be patarnautojų. Šios dienos gatvių vaizdas šiurpus: panikos pagauti, gatvėmis bėga vokiečių civiliai gyventojai. 1941 m. birželio mėnesio atmintinos dienos: per Šiaulių miestą panašiai bėgo žydai rytų kryptimi. Jeigu dabar ir vokiečiai bėga pėsti, bus ženklas, kad vokiečių transportas jau pakrikęs. Nuo šios dienos Kaunas jau paliekamas be duonos“¹⁹.

Ne vienas Lietuvos žmogus tikėjosi greitos karo pabaigos. Daugelis besitraukiančiųjų manė, kad Lietuva labai greitai taps laisva ir jie netrukus, išvengę fronto pavojų bei sovietų teroro, sugrįš į laisvą savo kraštą. Jie tikėjosi, kad karas baigsis, sąjungininkai įsakys rusams pasitraukti iš Lietuvos, ir visi sugrįš į namus. Tai liudija ir Juozas Brazaitis knygoje „Vienų vieni“: „Naują okupaciją lietuviai sutiko kaip laikiną dalyką; buvo įsitikinę, kad vakarų demokratijos, baigusios karą su Hitleriu, privers pasitraukti ir Staliną iš jo okupuotų kraštų. Tokiam tikėjimui stipriausias pagrindas buvo prezidento Ruzvelto ir min. Pirmininko Čerčilio 1941.08.14 paskelbta Atlanto charta, kurią Lietuvoje buvo išgarsinusi pagrindinė spauda“²⁰.

Ar tikrai reikėjo dar daugiau kankinių? Antroji sovietų okupacija nuo pat pradžių pasižymėjo nuožmiausiu teroru. 1944 m. vien tik gruodžio mėnesį dešimtyje valsčių sudeginti 144 lietuvių ūkiai ir nužudyti 265 žmonės²¹. Teroras visų pirma palietė dvasininkiją, inteligentus, ūkininkus, tarnautojus. Sovietinio laikotarpio archyvų tyrinėtojas Vidas Spengla knygoje „Atlikę pareigą“ labai tiksliai įvertina pokario netektį: „Per 50 sovietinės okupacijos metų Lietuvos žmonės patyrė daug kančių: buvo bauginami, tardomi, kalinami, tremiami ir žudomi, laužomos jų sąžinės. Ypač žiaurus fizinis tautos genocidas buvo Stalino valdymo pokario metais (1944-1953). Neaplenkė jis ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasininkijos. Pagal MGB²² dokumentus šiame laikotarpyje už antisovietinę veiklą Lietuvoje buvo nuteista 270 kunigų. MVD²³ dokumentai skelbia, kad 1952 m. Lietuvoje iš viso buvo represuoti 364

¹⁹ Ten pat, p. 309.

²⁰ Brazaitis J., *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 189.

²¹ Anušauskas A., Banionis J. ir kt., *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2005, p. 283.

²² MGB (rus. – Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti) – Valstybės saugumo ministerija.

²³ MVD (rus. – Ministerstvo vnutrennich del) – Vidaus reikalų ministerija.

kunigai. 1953 m. pavasarį Lietuvoje gyveno ir dirbo 754 kunigai. Taigi pokario metais buvo represuota 33% Lietuvos kunigų, t. y. kas trečias dvasininkas. Dar skaudžiau buvo paliestas Lietuvos episkopatas. Artėjant sovietinei armijai prie Lietuvos, į Vakarus pasitraukė 3 vyskupai. <...> Pokario metais mirė Vilkaviškio vyskupas Antanas Karosas, o vyskupai Vincentas Borisevičius, Teofilius Matulionis, Pranas Ramanauskas ir arkivyskupas Mečislovas Reinys buvo represuoti. 1947 m. Lietuvoje liko tik vienas vyskupas – Kazimieras Paltarokas. Iš represuotųjų du vyskupai 1956 m. grįžo į Lietuvą palaužtos sveikatos...“²⁴. Kas gi būtų laukę pasitraukusiųjų vyskupų? Lietuvos ypatingojo archyvo (buvusio LSSR KGB archyvo) dokumentai liudija: jau pirmosios sovietų okupacijos metais buvo planuojama „...ką iš Bažnyčios vadovų uždaryti kalėjimuose. Vyskupas Vincentas Brizgys ir daug autoritetingų kunigų buvo pirmieji šiuose sąrašuose“²⁵. Ar jie buvo Lietuvai naudingi Vakaruose?

Lietuviai kunigai, išėję į pasaulį, pasklidę ne tik po atskiras valstybes, bet ir pasaulio šalis, dirbo įvairiose parapijose patarnaudami tikintiesiems, žadindami bendruomenių tautinę savimonę. Jie buvo pagrindiniai tarsi per dykumą keliaujančios tautos vedliai.

Ir visgi, nesvarbu kokių motyvų vedini ir kokius nuopelnus būtų įgiję svetur, nenustelbia nuopelnų tų, kurie nepabūgę didelių grėsmių, liko su savo ganomaisiais ir prisirišę jiems Dievo skirtus išbandymus savo krašte ar Rusijos lageriuose.

I š v a d o s

Nacių politika ir antrosios sovietų okupacijos grėsmė nulėmė daugelio lietuvių savanorišką ar prievartinį pasitraukimą į Vakarus. Žmonės buvo verčiami trauktis, evakuojami iš fronto zonos, patys bėgo nuo naujos sovietų okupacijos ar tiesiog laikinai norėjo išvengti karo veiksmų ir taip pasitraukę liko ilgiems dešimtmečiams atkirsti nuo savo krašto. Po daugelio metų nėra lengva pasakyti, kokias galimybes išvengti tremties į Vakarus turėjo vyskupai ir daugelis kunigų, koks

²⁴ Spengla V., *Atlikę pareigą*, p. 9–10.

²⁵ Spengla V., *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, Vilnius, 2001, p. 12.

jų pasirinkimas būtų buvęs naudingesnis Lietuvai – bet koku būdu stengtis likti Lietuvoje ir būti sunaikintam ar pasitraukti ir veikti ne tik Bažnyčios, bet ir Lietuvos labui. Būtų klaidinga visus pasitraukusius į Vakarų vertinti vienodai. Kiekvienas turėjo savo motyvus ir veikė skirtingų aplinkybių įtakojamas. Viena yra aišku, kad pasitraukusieji ar prievarta vokiečių karinės valdžios išvežti į Vokietiją vyskupai ir kunigai buvo labai svarbūs ir reikalingi dvasios vadai didžiulėse pabėgėlių bendruomenėse, o vėliau – lietuvių parapijose. Tačiau šiandien galime teigti, kad itin didelės pagarbos verti tie, kurie rizikuodami gyvybe liko su savo ganomaisiais ir kartu su jais nešė naujos okupacijos kryžių.